

Дем'янець Ю. Д.,

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ

КОНЦЕПТ СВЯТИЙ ТА ЙОГО ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Запропонована стаття присвячена проблемі сакрального в лінгвістиці, зокрема концепту СВЯТИЙ, який є рушійною силою культурно-духовного розвитку людини. Дослідження проводиться на матеріалі української та староукраїнської, російської мов, на основі лексикографічних джерел.

Ключові слова: концепт, концептологія, картина світу, лексикографія.

Предлагаемая статья посвящена проблеме сакрального у лингвистике, в частности концепта СВЯТОЙ, который является движущей силой культурно-духовного развития человека. Исследование проводится на материале украинского, староукраинского, и русского языков, на основе лексикографических источников.

Ключевые слова: концепт, концептология, картина мира, лексикография.

The proposed article is devoted to the problem of sacred in linguistics, in particular the concept of SAINT, which is the moving force of cultural and spiritual development of an individual. The research is carried out based on the materials of Ukrainian Old Ukrainian, and Russian languages lexicographic sources.

Key words: concept, conceptology, world map, lexicography.

Метою статті є лексикографічна інтерпретація концепту СВЯТИЙ, дослідження динаміки та функціонування зазначеного концепту в картині світу українського етносу, а також теоретичний розгляд концепту.

Концептуальний вектор вивчення сучасної гуманітарної науки вважають провідним у лінгвістичних розвідках. Актуальним є питання “концепту” та “концептології”. Так, існують різні погляди на ці поняття. Питання “концепту” та “концептології” розглядають зарубіжні та українські лінгвісти: А. Вежбицька, Н. Арутюнова, В. Телія, Т. Маслова, І. Стернін, В. Карасик, О. Кубрякова, О. Залевська, О. Селіванова, В. Іващенко та ін.

“Ідеї концептології як актуальної галузі знань, що ґрунтуються на спільних теоретико-методологічних засадах і принципах і проєктуються на різні гуманітарні сфери, реалізуються в царині зіткнення наукових підходів і методик дослідження, зокрема з позиції психолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвістичної філософії”, – слушно зауважує В. Кононенко [5, с. 111].

Ключовим аспектом когнітивної лінгвістики є проблема концепту. В епіцентрі дослідження опинилися такі поняття як “концепт”, “концептологія”, “мовна” та “концептуальна” картини світу та ін. Як зауважує О. Кубрякова, концепт – “термін, який служить для пояснення одиниць ментальних чи психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна, змістова одиниця пам'яті, ментальної лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці” [6, с. 90].

Згідно із твердженням В. Маслової, “концепт не безпосередньо виникає із значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини (за Д. Лихачовим). Він оточений емоційним, експресивним, оцінним ореолом” [7, с. 50-51]. Такий підхід дає підставу говорити, що концепт представлений у свідомості людини етнокультурними особливостями, у лексикографії репрезентований відповідними словниковими тлумаченнями.

З допомогою лексикографічного матеріалу можемо простежити етимологію, контексти досліджуваних концептів, реалізацію моральних цінностей, побачити місце таких концептів у авторських картинах світу. Адже, як зазначає Т. Вільчинська, “інформацію, необхідну для розкриття змісту концептів, визначення їх місця в мовній картині світу і свідомості нації, містять тлумачні та енциклопедичні словники. На важливій ролі лексикографічних тлумачень слів у методиці вивчення концептів наголошують Р. Фрумкіна, В. Маслова, Т. Космеда, В. Кононенко та ін. При цьому словникову дефініцію лексеми, що вербалізує концепт, часто вважають його ядром, а ілюстративний матеріал – тією частиною словникової статті, яка розкриває образні і ціннісні характеристики концепту” [1, с. 93-94].

У сучасних лінгвістичних дослідженнях порушується питання картини світу, яка є носієм ментальних ознак, духовності етносу, постає як “глобальний образ світу, що лежить в основі світогляду людини, тобто виражає сутнісні властивості світу в розумінні людини, які є результатом всієї духовної її активності (В. Поставалова, В. Маслова, О. Селіванова)” [1, с. 15].

Картина світу народу формується протягом століть. Підтвердженням цього можна вважати ієрархію понять, цінностей, асоціативності, а в нашому дослідженні і концепту СВЯТИЙ.

Очевидним є те, що загальна картина світу включає в себе як мовну (МКС), так і концептуальну (ККС). Існують різні погляди на ці два поняття. Деякі мовознавці (В. Маслова) стверджують про переваги МКС над ККС, а інші (О. Кубрякова, Ю. Караулов, Б. Серебренников) доводять протилежне. Можна з упевненістю говорити, що проблема взаємозв'язку МКС і ККС – основна у когнітивній лінгвістиці.

Зокрема, Т. Вільчинська наголошує на тому, що МКС і ККС – “це два окремі феномени, які виділяються у межах загального конструкта “картина світу”. МКС виконує функції означування основних концептів ККС. Водночас тісний взаємозв'язок між ними дає змогу об'єднувати їх у мовно-концептуальну картину світу, яка, подібно до інтегрованих нею МКС і ККС, є національною, тобто такою, що здатна засобами певної мови виразити світовідчуття народу – її носія” [1, с. 26], адже мова виступає засобом передання уявлень людини про навколишній світ.

Варто відзначити, що, оскільки в основі сучасної науки постає людина з її осмисленням світу, духовними надбаннями, знаннями про об'єктивну дійсність, яка оточує її, то і мова буде відтворювати відчуття світу, оскільки

репрезентує особливості людської дійсності.

У пропонованій статті важливою є особливість картини світу, яка репрезентує релігійну свідомість, що відтворює духовність етносу, розкриває бачення навколишньої дійсності та місце особистості в ній.

Складовою картини світу етносу є сакральна картина світу. Термін “сакральне” введено в науку французькою соціологічною школою (Г. Губерт, М. Маусс, Е. Дюркгайм) [8, с. 72]. Дослідженням сакральної сфери займалися різні лінгвісти: Н. Слухай, Л. Струганець, М. Скаб, І. Черненко, Л. Шевченко, Т. Вільчинська, П. Мацьків, Н. Плотнікова та ін.

Сакральні концепти, як структури, репрезентовані в архетипах культури, що виражають не лише світовідчуття, світобачення, а й акумулюють загальнопоняттєві структури, етнічні архетипи колективного несвідомого, соціальні стереотипи, міфологеми, ідеали релігійних вірувань, що значною мірою зближує їх з іншими типами концептів, насамперед етнокультурними, художніми, оцінними. Саме такий синкретичний тип концептуальної структури репрезентує концепт-образ [1, с. 74-75]. Таким чином, деякі сакральні концепти утворюються на основі архетипних та стереотипних уявлень, закладених у свідомості людей, які передаються з епохи в епоху нашими предками, та відтворені потребою цих знань у мовно-культурному середовищі з допомогою засобів дослідження та вивчення потрібних концептів.

У межах концептуального підходу доцільно розглянути концепт **СВЯТИЙ**. Справедливо буде стверджувати, що він – один із найважливіших у сакральній сфері, оскільки включає в себе такі поняття як *Бог, Ісус Христос, Богородиця*, які є центральними у релігійних текстах, а отже, і в духовності віруючого етносу.

У сакральній сфері можна простежити опозицію християнства і язичництва.

В основі етнокультури постають ціннісні орієнтири. Кожна нація має свої цінності, духовні принципи. З розвитком суспільства, під впливом середовища та культури відбувається зміна у розумінні **СВЯТОГО**. Формування поняття **СВЯТОГО** в українському етнокультурному просторі представлено його багатовіковою історією, еволюцією стану нації. Зазначене поняття поєднує як християнські, так і язичницькі погляди, які відтворюють багатовіковий досвід.

В епоху язичництва для народу **СВЯТИМ** було поклоніння богам, вірування у сили природи, дотримання обрядів, ритуалів, культів. Люди створювали ідолів та вважали їх святими, боялися прогнвити, вірили, що жертвопринесення – це подарунок богам. Такі природні явища як вітер, гроза, сонце язичницький етнос вважав проявом певної волі богів, що теж можна трактувати **СВЯТИМ** для тогочасної епохи.

У сучасному етнокультурному середовищі поняття **СВЯТИЙ** можна розглядати у кількох аспектах. Найпершим і найважливішим є *біблійний мотив* – це головні релігійні постаті: Бог, Ісус Христос, Богородиця; святі апостоли, мученики, богослови, мудреці, пророки; святі тексти, предмети, місця, споруди та ін. Іншим мотивом можна вважати *буттєвий*: мати, Батьківщина, почуття, правда, воля, серце тощо.

Можемо визначити специфіку семантики концепту **СВЯТИЙ** шляхом опрацювання джерел, у межах яких досліджується аналізований нами концепт. Першим джерелом, яке слід брати до уваги, є лексикографія, адже значення та етимологія зазначеного концепту відображаються саме у лексикографічних працях. Деякі лексикографічні дослідження дають змогу простежити передісторію, ієрархію значення слова, зміну менталітету етнокультур.

У контексті сказаного актуальним буде порівняльний аспект концепту **СВЯТИЙ** сучасної української мови із староукраїнською та російською.

Порівняльний аналіз дозволяє виокремити домінантні, універсальні особливості зазначеного концепту у лексикографічних джерелах. Першими, які потрапляють у поле зору, є абсолютна досконалість, чистота, величність, справедливість, а отже це і є *Бог, Христос, Богородиця*, оскільки саме вони поєднують у собі ці ознаки, на яких надалі акцентуємо увагу при аналізі лексикографічного матеріалу.

“Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.” пояснює концепт **СВАТЫИ** як канонізований християнською церквою (*Богоматір, Свята Трійця, Іоан Богослов*) [2, с. 327].

Схожу інтерпретацію концепту **СВЯТЫЙ** подає “Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка” (1847 р.), в якому зазначений концепт розглядається як досконало чистий, пренепорочний (*Свята Трійця, Святий Дух*) [10, с. 109].

“Толковый словарь живого великорусского языка” В. Даля (1882 р.) лексемі **СВЯТОЙ** надає подібного обґрунтування: все, що стосується Божества, непорочний, божественний, небесний [3, с. 161].

“Толковый словарь русского языка” за редакцією Д. Ушакова (1940 р.) інтерпретує концепт **СВЯТОЙ** як абсолютно досконалий, чистий, божественний; праведний, непорочний, який відповідає релігійному ідеалу [12, с. 109].

“Словник української мови” (1978 р.) рекомендує своє тлумачення концепту **СВЯТИЙ**: пов’язаний з релігією, Богом, наділений божественною силою [11, с. 101].

Схоже тлумачення подає “Словарь русского языка” (1984 р.) за редакцією А. Євгенєвої, в якому **СВЯТОЙ** розглядається як: володіючий вищою досконалістю і силою; такий, який має бути виконаний у силу свого високого призначення [9, с. 59].

В. Жайворонук у словнику-довіднику “Знаки української етнокультури” (2006 р.) трактує зазначений концепт як той, хто визначився своїм життям у любові до Бога й ближніх (*Христос*) [4, с. 531].

Окрім домінантних ознак, які ми дослідили у проаналізованих лексикографічних джерелах, **СВЯТИЙ** має й інші інтерпретації. Зокрема, він розглядається як офіційно-шанобливий титул; релігійний культ (*свята гора, святий дух*) [2, с. 328]; праведний, який живе згідно з Заповідями Божими (*Святі апостоли*) [10, 109]; все, що пов’язане з істиною, благом; мученики, пророки, апостоли; святі місця (*дім, церква, навчальний заклад*) [3, с. 161]; ікони із зображенням святих; люди, які провели все життя в захисті інтересів церкви і релігії і після смерті визнані недоторканим взірцем християнського життя і покровителями віруючих; пройняті високим, піднесеним,

ідеальним; глибоко поважні, дорогі, величні за своїми завданнями, виняткові за важливістю. **СВЯТИМИ** також є такі поняття як “*свята неділя*”, “*святая святих*”, “*святий батько*” [12, с. 109-110]. **СВЯТИМ** постає народ морально чистий, благородний, бездоганний у житті, поведінці, безгрішний; освячений високою метою; глибоко шанобливий, дорогий; тасмний, недоторканий [11, с. 102].

У словнику-довіднику В. Жайворонка **СВЯТИЙ** також розглядається у кількох аспектах: легендарні постаті (*Святий Миколай, Ілля-пророк*); богослови та духовні учителі, євангелісти, сповідники, як досконалі вірознавці, мученики і новомученики – страждальники за віру Христову, великомученики (*Георгій Побідоносець, Пантелеймон, Дмитрій Солунський*), преподобні і преподобномученики (святі ченці), царі, блаженні, святигелі і священномученики [4, с. 531].

Дослідження концепту **СВЯТИЙ** у лексикографічних джерелах дає можливість зробити висновок, що зазначена проблема є особливо актуальною при розгляді питання картини світу, оскільки відтворює світорозуміння, світовідчуття, ментальність сучасної етнокультури. Матеріал дає підстави говорити, що це універсальний концепт, який позначає як сакральні постаті, так і індивідуальні погляди, цінності етносу.

Аналізуючи семантичне поле концепту **СВЯТИЙ**, вивчаючи його внутрішню будову та особливості функціонування в українському мовному середовищі, необхідно звернути увагу на особливості інтерпретації цих категорій у різні епохи.

Так, скажімо, для лексикографічного масиву XIX століття домінантною ознакою є спорідненість цієї категорії з Богом, святинею, вищою цінністю, духовною вершиною аксіологічної системи східнослов'янських народів. Незаперечним є те, що таке наповнення структури досліджуваного концепту та семантичного поля відображає архаїчну модель світу, носієм якої був східнослов'янський український народ. Така картина формувалася у ментальному середовищі впродовж багатьох століть, викристалізувалася і, очевидно, стала духовним каркасом усього етносу.

У XX столітті в силу історичних, політичних, культурних та інших потрясінь духовна, мовна, ментальна картина світу переживають значні трансформації, які спричинені насамперед змінами ідеологічних векторів. У результаті цих процесів появляється такий семантичний компонент як “*християнський культ*”.

Трансформація внутрішньої структури одного з ключових концептів культури відбувається не тільки на лексикографічному рівні, але і на текстовому, що не може не відобразитись на ілюстративному матеріалі. Лексема **СВЯТИЙ (СВЯТИСТЬ, СВЯТИНЯ)** набуває нової сполучуваності і, зазвичай, такої, яка не співвідноситься з сакральною картиною східних слов'ян.

Динаміка структури концепту **СВЯТИЙ** має мітигаційну природу, знаходиться у стані не зовсім чіткої визначеності. Про це свідчать українська, церковнослов'янська та багата російська лексикографії. Але духовні, культурно-історичні процеси кінця XX – початку XXI століть все більше фіксують факти ренесансу “старої” моделі, яка була характерною для східнослов'янського простору в XVII – XIX століттях. Така динаміка внутрішньої структури концепту може тлумачитись як ознака початку процесу відродження не лише релігійної традиції, але і духовності загалом.

Таким чином, аналіз проблеми сакрального доводить, що це домінантна проблема духовності етносу, його культури, особистої системи цінностей та картини світу, невід'ємним компонентом якої є концепт **СВЯТИЙ**. Можна також сказати, що концепт – це образ у свідомості українського народу, змодельований певними картинками світу, аксіологічною системою та зафіксований у писемних джерелах лексикографічними матеріалами. Власне, він і розкриває функціональні особливості та наповнення структурного каркаса смисловими елементами, що свідчить про ментально-культурний статус українського психотипу та української моделі світу.

Література:

1. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII – XVIII ст. : монографія / Тетяна Пилипівна Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.
2. Гумецька Л. Л. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т. / Л. Л. Гумецька, Г. М. Керницький, Д. Г. Гринишин. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 2. – 591 с.
3. Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. – Т. 4. – 683 с.
4. Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонко. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Кононенко В. І. Концептологія в лінгвістичному аспекті / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 111-117.
6. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. В. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 246 с.
7. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / В. А. Маслова. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
8. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / Марія Василівна Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
9. Словарь русского языка: в 4 т. / [А. П. Евгеньева]. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Русский язык, 1984. – Т. 4. – 802 с.
10. Словарь церковно-славянского и русского языка : в 4 т. – Санктпетербург : Типография Императорской Академии Наук, 1847. – Т. 4. – 488 с.
11. Словник української мови: в 11 т. / [І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 917 с.
12. Толковий словарь русского языка: в 4 т. / [ред. Д. Ушаков]. – М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1940. – Т. 4. – 1500 с.